

**Фразеалагізмы са значэннем ‘разумовыя здольнасці чалавека’
сярод фразеалагізмаў Янкі Купалы**

Фразеалагічныя адзінкі (ФА) кожнай мовы з’яўляюцца скарбніцай культурнай памяці народа, яны фіксуюць і захоўваюць працэс успрыняцця і інтэрпрэтацыі народам акаляючай яго культурнай прасторы, грамадскі вопыт нацыі. Тым самым ФА выражаюць не толькі асаблівасці пэўнай мовы, але і яе носьбітаў, іх светаўспрыманне, склад розуму, нацыянальны характар і стыль мыслення, паколькі галоўным крытэрыем каштоўнасці рэалій акаляючага свету ў фразеалагічнай сістэме мовы і галоўным аб’ектам увагі ў ФА з’яўляецца чалавек. Антрапацэнтрычная накіраванасць даследавання ФА прадстаўляе найбольшую цікавасць, бо дзякуючы гэтаму вызначаецца сувязь мовы і культуры, ці вызначаецца роля мовы для чалавека і роля чалавека ў мове.

Сярод ФА беларускай літаратурнай мовы з антрапацэнтрычнай прыналежнасцю выдзяляецца значная група ФА (выдзелена звыш 400 адзінак), якія кадзіруюць разумовыя здольнасці чалавека [1]. Зразумела, паўстала пытанне, а якія з такой семантыкай ФА і наколькі шырока выкарыстоўвае ў мове сваіх твораў Янка Купала, рэстр якіх прадстаўлены ў слоўніку фразеалагізмаў мастака [2]. Менавіта адказ на гэтае пытанне, а яшчэ ўстанаўленне асноў фразеалагізацыі разумовых здольнасцей і культурнай значнасці такіх адзінак сталі мэтай прапанаванага артыкула.

І адразу адзначым, што агульная колькасць адносна невялікая – звыш 80 ФА, але і такі колькасць паказчык ФА, што складаюць абазначанае семантычнае поле, сведчыць аб высокай ролі і значнасці ацэнкі разумовай дзейнасці чалавека, якая адводзіцца ёй у фразеалагічнай карціне свету мастака слова. Усе выдзеленыя ФА ў залежнасці ад станючай ці адмоўнай ацэнкі разумовых здольнасцей чалавека падзяляюцца на дзве супрацьлеглыя групы: са станоўчай (напрыклад: *хітрая галоўка* ‘разумнік’; *мець клёк* ‘разумець, разбірацца, мець схільнасць да чаго-н.’; *толк знаць* ‘вельмі добра разбірацца ў чым-чым-н.’; *мець усе клёпкі ў галаве* ‘быць разумным, кемлівым’ і інш.) і з адмоўнай адзнакай (напрыклад: *страляць варон* ‘быць разявакам, някемлівым; зываць’; *клёку за капейку не мець у галаве* ‘недалёкі, неразумны, дурнаваты чалавек’; *як блёкату аб’еўшыся* ‘нічога не разумеючы’ і інш.). Пры гэтым адзначаецца колькасная перавага ФА са знакам «+» (яны складаюць тры чвэрці ў параўнанні з адной чацвёртай са знакам «-» ад ліку ўсіх ФА). Такія дадзеныя, з аднаго боку, “парушаюць” універсальную характэрную рысу фразеалогіі, абазначаную В.М. Тэлія як “цяга да адмоўнага полюса ацэначнай шкалы і да негатыўнага спектра пачуццяў-адносін” [3, с. 310]; з другога боку, вызначаюць адну з адметнасцей аўтарскага выкарыстання ФА, што рэпрэзентуюць адметны фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў.

ФА мікраполя ‘адмоўныя разумовыя здольнасці’ шырока і разнастайна характарызуюць чалавека паводле гэтай яго ўласцівасці, выяўляючы найперш розны ўзровень адсутнасці разумовых здольнасцей ці розную

ступень їх праяўлення: ад поўнай адсутнасці розуму, здольнасці ўспрымаць, разважаць і пад. (*без усіх клёпак у галаве* ‘які зусім не мае розуму, нічога не разумее’) да пэўнага ўзроўню абмежаванасці і рознай ступені магчымасці мысліць у пэўны момант, напрыклад: *што шалёны сабака* ‘звар’яцелы, які страціў розум, развагу’ і інш. Разумовыя здольнасці з плюсавай адзнакай таксама адлюстраваны ў іх градуацыі: ад высокага ўзроўня і пастаянства такой характарыстыкі чалавека (з *розумам* ‘разумны, кемлівы’) да нізкага ці магчымасці яго здабываць у пэўны момант (*думка ўзбегла* ‘раптам, нечакана да чаго-н. дадумацца, штосьці прыйшло, з’явілася, паўстала ў свядомасці’).

Кампанентны аналіз і аналіз унутранай формы ўсіх і кожнай ФА дазваляе адзначыць, што сродкамі канцэптуалізацыі разумовых здольнасцей чалавека выступаюць як найменні канкрэтных прадметаў, з’яў, так і абстрактных паняццяў.

Асноўным фразеаўтваральным сродкам выступае саматызм *галава* як асноўны мысліцельны орган, як тая частка цела чалавека, з якой асацыіруецца розум у рознай ступені яго праяўлення: *у галаве пуста* ‘недалёкі, неразумны’; *набраць у галаву* ‘з павышчай уразлівасцю ставіцца да каго-, чаго-н.; неадчэпна думаць аб чым-н.’; *не браць у галаву* ‘не думаць, не задумвацца’; *прыйсці ў галаву* ‘дадумацца да чаго-н., вырашыць што-н.’; *у галаву не палезла* ‘хто-н. не здольны ўспрымаць, запомніць што-н.’ і інш., дзе адзначаецца метафарычная мадэль ‘галава – сасуд для розуму’. На аснове суаднясення галавы з дрэвам цвёрдай пароды пабудавана ФА *хоць кол на галаве чашы* ‘немагчыма пераканаць каго-н., растлумачыць каму-н. што-н.’, дзе галава прыраўноўваецца дрэўлянай калоды, на якой сякуць дровы. Але тут, як і ў ФА *лоб медны* ‘ступы, абмежаваны ці занадта ўпарты чалавек’, акцэнтуюцца ўвага на тую якасці чалавека, як упартасці, што ў пэўнай ступені характарызуе яго не высокі ўзровень розуму.

Аб узроўні разумовых здольнасцей сведчаць ФА, у якіх галава здольна выконваць пэўныя дзеянні (*галава баліць* ‘хто-н. напружана думае аб кім-, чым-н., перажывае клопаціцца’), выступаць інструментам пазнання (*круціць галавой* ‘думаць, меркаваць, разважаць’; *галава нечым заведзена* ‘хто-н. нястомна думае’; *галавы не прыкладу* ‘не магу зразумець, уцяміць што-н.’) і інш.

Другімі найбольш пашыранымі канцэптуальнымі сродкамі фразеалагізацыі разумовых здольнасцей чалавека выступаюць саматызмы *мазгі* і *вочы*. Гэта ФА *круціць мазгамі* ‘думаць, прыдумаць што-н.’; *ламаць сабе мазгі* ‘думаць’; *сушыць мазгі* ‘напружана думаць, задумвацца, стараючыся рашыць што-н. складанае; знясільваць сябе раздумам’; з *мазгоў сыходзіць* ‘станавіцца псіхічна хворым’; з *рукамі і мазгамі* ‘выключна разумны і здольны да ўсяго’ і інш., дзе мазгі выступаюць інструментам ці паказчыкам разумовых здольнасцей. І гэта ФА *адплюшчваць вочы* ‘пачынаць разумець, усведамляць што-н.’; *адчыняцца вочы* ‘хто-н. зразумее, пазнае што-н., прасветліцца’; *вочы адкрыць* ‘дапамагчы зразумець, асэнсаваць што-н.’; *лыпаюць вочы* ‘хто-н. бяссэнсава, тупа глядзіць (ад разгубленасці, здзіўлення, страху і пад.)’; *праўдзе ў вочы глянуць* ‘разумна ацаніць

сапраўднае становішча»; *працерці вочы* ‘дапамагчы зразумець, асэнсаваць што-н.’, у якіх вочы выступаюць сродкам не толькі візуальнага ўспрымання свету, але і яго разумовага асэнсавання.

У адзінкавых выпадках фразеаўтваральным сродкам для адлюстравання і фіксацыі розуму як невядомай з’явы адзначаецца найменне канкрэтнага прадмета – *клёпкі*: *клёпкі згубіць* ‘страціць розум, звар’яець’; *клёпкі трэцяй не стае ў галаве* ‘неразумны, дурнаваты, з дзівацтвамі’; *мець усе клёпкі ў галаве* ‘быць разумным, кемлівым’, у якіх асацыятыўна перадаецца сувязь галавы з ёмкасцю – бочкай і розуму як “зместам” яе з клёпкамі як паказчыкам узроўню розуму. І такім вобразам (няма бочкі без клёпкі) падкрэсліваецца важнасць розуму для чалавека.

Сярод кампанентаў-найменняў абстрактных паняццяў у складзе ФА выдзяляюцца як фразеаўтваральныя сродкі *розум, думка і памяць*.

Так, кампанент *розум* часткова захоўвае сваё прамое значэнне і адначасова метафарызуецца ў складзе ФА, напрыклад, *дрэме розум* ‘хто-н. знаходзіцца ў стане несвядомасці’; *за розум розум заскочыў* ‘хто-н. апынуўся ў стане, калі сам не можа разумна разважаць або дзейнічаць’; *мець свой розум* ‘быць самастойным, не залежаць ад каго-н. ва ўчынках’; *споўзаць па розум да галавы* ‘прыдумаць што-н., дадумацца да чаго-н., паразумнець’; з *розумам* ‘разумны, кемлівы’; *як не пры сваім розуме* ‘не такі, як звычайна, дзіўны, ненармальны паводле псіхічнага стану’; *да розуму прыйсці* ‘хто-н. не можа зразумець, асэнсаваць што-н., дадумацца да чаго-н.’; *розуму не прыставіць* ‘не мець магчымасці зразумець што-н., дадумацца да чаго-н.’ і інш.

Яшчэ адным фразеаўтваральным сродкам з ліку абстрактных найменняў выступае лексема-кампанент *думка, дума* як атрыбут розуму. Гэта ФА *дум не сушыць* ‘не вельмі задумвацца, маркоціцца, перажываць аб чым-н.’; *думак не ламаць* ‘не думаць, не задумвацца’; *не заводзіць думак* ‘не думаць ні аб чым, не клапаціцца’; *аддавацца сваім думам* ‘засяроджвацца, думаць што-н.’; *думка ўзбегла* ‘раптам, нечакана да чаго-н. дадумацца, штосьці прыйшло, з’явілася, паўстала ў свядомасці’; *у думках не мець* ‘не думаць пра што-, каго-н.’; *снаваць думкі* ‘думаць, марыць, планаваць’; *прыходзіць на думку* ‘успамінаць, прыпамінаць што-н.’ і інш., дзе ва ўсіх ФА *думка* выступае як увасоблены, метафарызаваны вобраз, які аказвае асабліва выразнае ўздзеянне.

І яшчэ адна група ФА абавязана метафарычнаму пераносу словазлучэнняў з кампанентам *памяць* як лексмай у ізаляваным выкарыстанні для абазначэння здольнасці мысліць, разважаць ці не (*пры памяці* ‘ў стане здольнасці мысліць, разважаць, усведамляць свае ўчынкі, пачуцці’; *прышлі мне на памяць* ‘успомніць’), запамінаць ці не (*адбіраць памяць* ‘забывацца, не помніць што-н.’; *згубіць памяць* ‘разгубіцца, забыць пра ўсё (ад хвалявання)’; з *памяці сысці* ‘забыць, не ўспомніць пра што-н.’; *кароткая памяць* ‘дрэнная, слабая памяць; адсутнасць здольнасці помніць што-н.’), што і захавалася часткова ў ФА.

Асобныя ФА абавязаны сваім узнікненнем фразеалагізацыі параўнальных зваротаў, што выяўляюць стэрэатыпнасць у абазначэнні высокай ступені адсутнасці розуму: *як які баран над студняй; як аб'еўшыся блёкату; што шалёны сабака*.

У ФА адзначаецца ўзровень ведаў, які дыферэнцыруецца рознай ступенню яго наяўнасці: ад высокага (*знаць навывлёт* 'вельмі добра ведаць чые-н. думкі, намеры і пад.') да поўнага няведання (*ні бэ ні мэ* 'зусім нічога'); выяўляюцца прычыны наяўнасці розуму як, напрыклад, наканаванасць лёсу Богам (*божая іскра* 'адоранасць, талент ад Бога'), ці яго адсутнасці (*блёкату пад'есці* 'зусім страціць розум, перастаць разумець, кеміць'; *вецер на галаве* 'хто-н. неразумны, легкадумны').

Як відаць, ФА з агульным значэннем 'разумовыя здольнасці чалавека' прадстаўляюць разнастайнасць вобразаў, сведчаць аб значнасці для беларусаў інтэлекту, а таму шырока характарызуецца розная ступень яго наяўнасці ці адсутнасці, праяўлення, прычыны і інш. Згледзіўшы гэтай групы ФА важна і неабходна для ўстанаўлення цэласнага фразеалагічнага "партрэта" герояў мастака і беларуса ўвогуле.

Літаратура

1. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А – Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672; т. 2. М – Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
2. Ляшчынская, В.А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведэва. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.
3. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В.Н. Телия // Славянское языкознание. XI Межд. съезд славистов. Доклады российской делегации : сб. докладов (Отд. лит-ры и языка РАН) ; отв. ред. Н.И. Толстой. – Москва : Наука, 1993. – С. 302 – 314.